

På talefod med fortiden

Af stud.mag. i lingvistik Benedikte Skaarup Madsen

For fem år siden fandtes ord som pauselån og stavgang ikke på dansk. For hundrede år siden hed en storby en storstad, og man skelnede mellem borgere og borgerinder. For fem hundrede år siden rullede man på r'erne på dansk, og folk i de højere sociale lag talte tysk indbyrdes.

Kort sagt: sprog ændrer sig, og således har også dansk ændret sig meget i tidens løb. Det illustrerede udstillingen *På Talefod med Fortiden*, som blev vist på Gammel Estrup, Jyllands Herregårdsmuseum frem til 31. juli 2006. Den bestod af fem lydopstillinger – én for hvert århundrede – med indtaling af tekster udtalt med datidens udtale og viste, hvordan dansk formentlig har lydt og udviklet sig fra 1500-tallet til 1900-tallet.

Lydopstillingerne blev suppleret af plancher med lettilgængelig viden om sproget og udtalen. Tidsmæssigt svarede den ældste lydfil fra 1500-tallet ca. til den ældste bevarede del af Gammel Estrup.

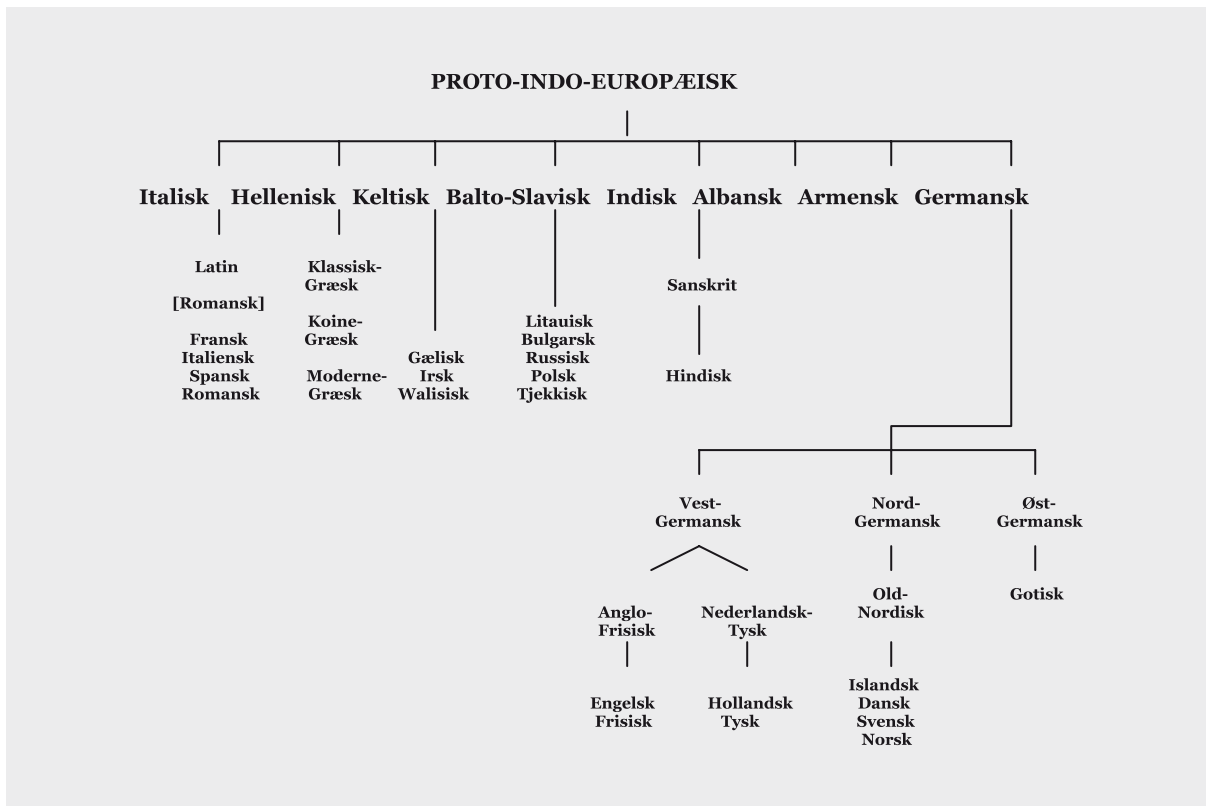
Det er ikke ofte, at sprog og lyde kommer på museum, men ved at inddrage fortidens sprog i herregårdens øvrige udstillinger af interiør, kunst og indretning, bidrager det lyd-mæssige aspekt til forestillingen om livet i gamle dage.

Det danske sprog er en lige så stor del af Danmarks fortid som alle andre aspekter af naturhistorie, kulturhistorie, kunsthistorie og politisk historie. Ikke desto mindre bliver sprog ofte overset på museer og i historiske sammenhænge. Det er forholdsvis traditionelt at bruge det talte sprog som genstand for formidling på museer, og brugen af den auditive sans som supplement til den visuelle sans kan være med til at forstærke de besøgendes museumsoplevelse.

Dansk sproghistorie

Nudansk er et sprog, der har en lang historie bag sig, og hvis rødder kan føres mange tusind år tilbage i tiden. Som selvstændigt sprog har dansk eksisteret siden 800-tallet. Dansk udviklede sig dengang fra fællesnordisk, som havde udviklet sig fra fællesgermansk, som havde udviklet sig fra indoeuropæisk.

Indoeuropæisk er en betegnelse for den sprogfamilie, som de fleste sprog i Europa og Indien (deraf 'indo-') tilhører. Ved at sammenligne indiske og europæiske sprog har man fundet ud af, dels at der må have eksisteret et indoeuropæisk grundprog, dels hvordan det må have set ud. Det indoeuropæiske grundprog delte sig siden i forskellige sprog, deriblandt fællesgermansk.

Herover ses et forenklet stamtræ over den indoeuropæiske sprogfamilie. Som det fremgår, er dansk også i familie med så forskellige sprog som rumænsk, græsk, walisisk og litauisk

Fællesgermansk er ligesom indoeuropæisk et rekonstrueret sprog, da der ikke findes skriftlige kilder til det. Til den fællesgermanske gruppe hører de nuværende sprog tysk, frisisk, hollandsk, flamsk, afrikaans, engelsk, de nordiske sprog og gotisk, og sproget eksisterede fra ca. 2000 f.Kr. frem til omkring

år 200 e.Kr. Derefter deltes det i forskellige grene, hvoraf fællesnordisk var én.

Fællesnordisk var et sprog, der blev talt i Norden i årene fra ca. 200-800 e.Kr., og som senere delte sig til de nuværende sprog dansk, norsk, svensk, islandsk og færøsk.

„Runesten Århus 5“ viser, hvordan dansk så ud i begyndelsen af 1000-tallet. Stenen blev fundet i 1905 ved Frue Kirke, Århus. Foto: Moesgård Museum

Dansk har forandret sig meget i tidens løb. Ord er forsvundet, nye er kommet til, og grammatik og udtale har ændret sig.

Herunder følger nogle eksempler på det danske sprog, som det har set ud, siden danskerne lærte at skrive.

Et af de første skriftlige eksempler vi har, er guld-hornsindskriften fra omkring år 400 e.Kr. (og hører derfor under den fællesnordiske periode), der lyder som følger:

„*ekhlewagastiz holtjaz horna tawido*“

„Jeg Lægæst, søn af Holt (alternativt: ‘fra Holte’ eller ‘Skovbo’), lavede hornet“

600 år senere, i begyndelsen af 1000-tallet, ser dansk sådan ud (fra „Runesten Århus 5“):

„*[t?]usti auk hufi auk þiR frebiurn risþu stin þānsi eftiR āsur saksa filaka sin harþa kuþan trik saR tu mana mest unipikR saR ati skib miþ arnā.*“

„Toste[?] og Hove rejste sammen med Frebjørn denne sten efter Asser Sakse, deres fælle, en glimrende kriger. Han døde som den største unidding blandt mænd. Han ejede skib sammen med Arne.“

I 1241 skrives Jyske Lov:

„*Mæth logh skal land byggæs. æn wild hwar man oruæs at siit eghæt. oc late mæn nytæ iafnæth tha thurftæ mæn ækki logh with.*“

„Med lov skal land bygges, men ville hvermand nøjes med sit eget og lade folk nyde lige ret, da behøvede folk ikke loven.“

I 1600-tallet skrives teksten *Jammersminde* af Leonora Christina:

„*Hierte kiere Børn! Billigen kand ieg med Iob sige: Der som man min Jammer kunde weye oc mine Lidelser tilsammen i en Wect-Skaal legge, da skulle de were tyngere end Saand i Haffuet.*“

„Hjertenskære børn! Jeg kan med rimelighed sige som Job: hvis man kunne veje min jammer og lægge mine lidelser sammen i en vægtskål, så ville de være tungere end sandet i havet.“

I 1913 indtaler Emma Gad følgende på en grammofoonplade:

„*Ved denne mærkelige Opfindelses Hjælp kan altsaa nu det ene Slægtled tale personligt til det næste. Lad mig da sige, at de, der kommer efter os, vistnok har Grund til at være denne Generation taknemmelige for det Arbejde, den har gjort.*“

Som man kan se, bliver teksterne nemmere og nemmere at forstå, jo længere op i tiden vi kommer, og den sidste fra 1913 behøver ingen oversættelse. De to første, fra 400-tallet og begyndelsen af 1000-tallet, er ikke umiddelbart forståelige uden et nærmere kendskab til fællesnordisk og olddansk, men vi kan genkende enkelte ord, som *horn* ‘horn’ i guldhornsindskriften og *skib* i runestensindskriften. Fra 1200-tallet begynder sproget at ligne dansk, som vi kender det, selvom stavemåden afviger en del fra moderne dansk, og visse ord er forsvundet ud af sproget som *thurftæ* ‘behøvede’ i Jyske Lov og *billigen* ‘med rimelighed’ i

Jammersminde. Om tusind år vil dansk sandsynligvis have forandret sig lige så meget, som det har gjort fra vikingetiden frem til i dag, og fremtidens sproghistoriske forskere skal bruge ordbog for at forstå nutidens tekster.

Sprogændring

Ændringer i sproget kan være lydændringer, bøjningsændringer, ændringer i ordrækkefølgen eller ændringer i ordforrådet.

Et eksempel på en **lydændring** er, at *h* ikke længere udtales før *v* og *j*. I de fleste danske dialekter er der derfor ingen forskel i udtalen af *hvide* og *vide*, *hviske* og *viske*, og *hjul* og *jul*.

Et eksempel på en **bøjningsændring** er, at ud-sagnsordet *at være* ikke længere bøjes efter person (1., 2. og 3.) og tal (ental og flertal), men nu hedder *er* i alle personer og tal, så *vi ere* er blevet til *vi er*, og *du est* er blevet til *du er*.

Et eksempel på en **ændring i ordrækkefølgen** er følgende to ord fra runestenen nævnt ovenfor: *stin þānsi* ‘sten denne’, der i nudansk har byttet rækkefølge, så det hedder ‘denne sten’.

Et eksempel på en **ændring i ordforrådet** er bl.a., når et sprog låner ord fra et andet sprog, som det er i mere eller mindre tæt kontakt med. Siden anden verdenskrig har engelsk været det sprog, som dansk har lånt flest ord fra, f.eks. ord som *teenager*, *weekend* og *fast food*. Før 1750 lånte dansk især mange ord fra tysk og fransk, f.eks. *fornuft*, *erfare* og *omsonst* fra tysk, og *affære*, *avis* og *soldat* fra fransk. På trods af de mange

nutidige lån fra engelsk er tysk stadig det sprog, som vi har flest låneord fra. De tyske låneord er dog så tilpassede det danske sprog, at vi ikke længere lægger mærke til deres tyske ophav eller opfatter dem som fremmede. Engelsk, tysk og fransk er ikke de eneste sprog, dansk har lånt ord fra. Vi har også lånt ord som *kaffe* fra arabisk, *te* fra kinesisk, *tomat* fra mexicansk, *kajak* fra grønlandsk, *ombudsmand* fra svensk, *konto* fra italiensk, *sauna* fra finsk og mange andre ord fra flere andre sprog.

Dansk ændrer sig hele tiden, men de fleste ændringer sker forholdsvis langsomt, og uden at sprogbrugerne selv opdager det. Når folk bliver opmærksomme på sprogændringer, er det som regel nye ord eller udtaler, man lægger mærke til. Mange bemærker og er bekymrede over det store antal engelske låneord i dansk. Én af de nyere ændringer i dansk, som mange har snakket om, er ordet *bjørnetjeneste*, der har ændret betydning fra 'velment, men malplaceret hjælp' til det stik modsatte 'stor hjælp, god gerning'. Men der sker også ændringer, som på en mere ubemærket måde får lov til at passe sig selv, uden at nogen diskuterer deres berettigelse. F.eks. siger flere og flere *ka'* i stedet for *ku'*, som i sætningen „det er godt at **ku'** lave mad“, der bliver til „det er godt at **ka'** lave mad“. Også ordstillingen kan ændre sig, som i sætningen „vi skal finde ud af, hvad **det er**, vi har brug for“, der hos mange bliver til „vi skal finde ud af, hvad **er det**, vi har brug for“.

Truede sprog og sprogdød

Et sprog er ikke truet eller i fare for at uddø, blot fordi det ændrer sig. Det vil sige, at selvom dansk ændrer sig

og for tiden låner mange ord fra engelsk, er det ikke et truet sprog. Det er der derimod mange andre sprog i verden, der er. I korte træk siger man, at et sprog er truet, når der bliver færre og færre, der har sproget som modersmål. Nogle af de faktorer, der er medvirkende til om et sprog er truet eller ej, er f.eks.:

- hvor stort antallet af talere er,
- talernes alder og især om børn bruger sproget,
- om der bruges andre sprog i forskellige kulturelle sammenhænge,
- hvordan talernes holdning til sproget er,
- hvordan regeringens og kirkens holdning til sproget er,
- om sproget bliver brugt i skolen,
- om sproget har et skriftsprog og har litterære traditioner, og
- om sproget har høj eller lav prestige blandt talerne.

Når ingen længere taler et sprog som modersmål, er det uddødt. Nogle kendte uddøde sprog er f.eks. gotisk, etruskisk og sanskrit. De er alle tre sprog, som vi ved har eksisteret, fordi vi har skriftlige kilder, der beviser det. Mange sprog i verden har ikke noget skriftsprog, og når den sidste, der taler sproget, dør, er sproget tabt for evigt.

Vores sproglige baggrund er en stor del af vores historiske og kulturelle baggrund. Meget af et individs og et folks identitet ligger i sproget, og derfor kan man også lære meget om et folk ved at se på sproget.

F.eks. kan vi se, hvilke andre sprog et folk har været i kontakt med ved at se på, hvor låneordene kommer fra og dermed også hvor høj prestige og hvor stor magt, de andre sprogsamfund har eller havde. Dansk er i tæt kontakt med engelsk, men dansk låner langt flere ord fra engelsk end engelsk låner fra dansk, fordi engelsk har højere prestige end dansk. Samtidig har grønlandsk mange flere låneord fra dansk end omvendt, fordi dansk har højere prestige end grønlandsk. Sprog er noget, som alle kan forholde sig til uanset alder og uddannelse, og der er derfor god grund til at inddrage sproget i historiske og museale sammenhænge.

Statistik på verdens sprog:

- Der er 6000-8000 sprog i verden.
- Dansk er et af de 200 største sprog i verden målt på antal talere.
- Over 50% af verdens sprog er truede.
- 96% af verdens sprog bliver talt af 4% af verdens befolkning.
- 90% af verdens sprog er ikke repræsenteret på internettet.
- Hver anden uge er der et sprog der dør.
- 80% af de afrikanske sprog har ikke noget skriftsprog.

Hjemmesider om sprog:

- Dansk Sprognævn: www.dsn.dk
- Det Danske Sprog- og Litteraturselskab: www.dsl.dk
- Sjovt og seriøst om sprog: www.elkan.dk
- Fakta om sprogpolitik: www.unesco.org
- Fakta om alle verdens sprog: www.ethnologue.com

Litteratur:

- Becker-Christensen, Christian og Peter Widell (red.), *Politikens Nudansk Ordbog*. Kbh. 1992, Politikens Forlag A/S
- Karker, Allan, *Politikens sproghistorie*. Kbh. 1996, Politikens Forlag A/S
- Skautrup, Peter (1944-1970), *Det danske sprogs historie*. Kbh., Gyldendal